

УДК 821.162.1-3.09

Луїза Оляндер
Східноєвропейський національний університет
імені Лесі Українки (Луцьк)

ЛЮДИНА І СВІТ У «DZIENNIKACH (1911–1955)» Я. ІВАШКЕВИЧА

У статті через особливості поетики, методологічні засади Ярослава Івашкевича і систему його художньо-філософських і художньо-естетичних поглядів, моральних цінностей розкривається, як постала людина, в тому числі творча, у своїх світоглядних переконаннях та вчинках на сторінках «Dzienników (1911–1955)». Характеризується специфічне бачення Івашкевичем історичних епох кінця ХІХ–початку і першої половини ХХ ст., їхнього прояву в Європі та в Польщі, що виражається в тексті не тільки в описах подій, а головним чином в портретуванні ключових постатей, зокрема Кароля Шимановського та Юліана Тувіма. Акцентується віталізм як підґрунтя акту екзистенції.

Ключові слова: *діаріуш, діатриба, дискурс, естетика, наратор, персональна нарація, нарація від першої особи, методологія, поетика, світогляд, текст.*

Luiza Olander. Człowiek i świat w „Dziennikach (1911-1955)” J. Iwaszkeiwicza.

W artykule poprzez specyfikę poetyki, zasady metodologiczne Jarosława Iwaszkiewicza oraz system jego poglądów artystycznych, filozoficznych i estetycznych, wartości moralnych, wyjaśnia się, jak na stronach «Dzienników»(1911-1955) powstała osobowość, w tym twórcza, w swoich przekonaniach światopoglądowych i uczynkach. Charakteryzuje się specyficzna wizja Iwaszkiewicza epok historycznych końca XIX – początku i pierwszej połowy XX w., ich przejawów w Europie i w Polsce, co wyraża się w tekście nie tylko w opisach wydarzeń, a głównie w portretowaniu postaci kluczowych, mianowicie, Karola Szymanowskiego i Juliana Tuwima. Akcentuje się witalizm jak podłoże aktu egzystencji.

Słowa kluczowe: *diariusz, diatryba, dyskurs, estetyka, narrator, narracja personalna, narracja w pierwszej osobie, metodologia, poetyka, światopogląd, tekst.*

Olyander Louisa. Man and Society in «Diary (1911-1955)» of Y. Ivashkevich.

The article deals with revealing how a man has formed, a creative man in his philosophical beliefs and actions in the pages of «Dzienników (1911- 1955)» through poetics, methodological principles of Yaroslav Ivashkevych and system of his artistic and philosophical and aesthetic views, moral values. Specific vision by Ivashkevych of

historical periods in late XIX – early and the first half of XX century their manifestation in Europe and Poland, expressing in the text not only in the description of events, but mainly in portraits of key persons, including Karol Szymanowski and Julian Tuwym, is characterized. Vitalism as the basis of existence is accented.

Keywords: *diariush, diatribe, discourse, aesthetics, narrator, personal narration, narration from the first person, methodology, poetics, philosophy, text.*

Boże, Boże, gdzie ta ludzkość zabrnęła. Gdzie jest człowiek, prawdziwy człowiek, gdzie jest jego namiętne i proste serce. Straszne.
Ярослав Івашкевич. «Dzienniki (1911–1955)».
Запис від 14 вересня 1939 р.

Актуальність порушеної у статті проблеми – сутність людини та її взаємодії зі світом очевидна, тому що це вічне питання, яке порушують філософи і письменники. Уже на межі XIX–XX ст. це питання захопило увагу і тих, і інших, але з особливою акцентуацією воно прозвучало у словах Макса Шелера в 1928 р., наприкінці його життя, коли він у книзі «Die Stellung des Menschen im Kosmos» («Місце людини в космосі»), зауваживши, що людина стала проблемою самій собі, поставив питання: «Що таке людина?» Певною мірою шукав і давав відповідь на нього у своїх «Dziennikach (1911–1955)» й Ярослав Івашкевич.

Революції і дві світові війни, існування тоталітарних режимів не лише загострили цю проблему, а й вивели її на новий щабель філософських та художньо-філософських розмислів. У польському красному письменстві так чи інакше вона порушувалась у ліриці Тадеуша Ружеви́ча, у його драмі «Картотека», у творах Збігнева Герберта, передусім, в поемі «Pan Cogito», в табірній прозі Тадеуша Боровського, повісті Леопольда Бучковського «Czarny potok», у збірці оповідань «Młody poeta w zamku» або в дискусійних – надзвичайно загострених у «Dzienniku» – висловленнях Вітольда Гомбровича тощо. Зрозуміло, що й Івашкевич не залишався осторонь.

Ось чому **мета** статті полягає в тому, щоб – насамперед через поетику, – враховуючи методологічні засади, художньо-естетичні погляди, моральні цінності Івашкевича, з'ясувати, як постала творча людина – в тому числі й у кризових ситуаціях, на межі Буття і Смерті – у своїх відношеннях із зовнішнім світом, у своїх світоглядних уявленнях та вчинках на сторінках «Dzienników (1911–1955)» письменника. Звичайно в межах цієї статті неможливо

приділити увагу багатьом постатям, риси яких закарбував Івашкевич, намагаючись зберегти їхній образ для майбутнього таким, як він виявляв себе за життя й як сприймався його оточенням, а тому вважаємо за доцільне сконцентруватись на таких знакових для письменника постатях, як Кароль Шимановський, Юліан Тувім, Кшиштоф Каміль Бачинський, взявши за відправний пункт слова, що винесені в епіграф. Особливу увагу привертає до себе своєю незвичайністю вже перше його речення: «*Boże, Boże, gdzie ta ludzkość zabrnęła*». За змістом – це фраза / ствердження, не випадково в кінці її письменник поставив крапку, фіксуючи сумний факт: зникла істинна людина. Проте водночас, за граматичним оформленням, пафосом і боєм це і фраза / питання, котра стимулює пошук людини в людині, бо, що б там не було, Івашкевич не вірить у таке остаточне щезнення. А тому злиті в єдине ціле фраза / ствердження та фраза / питання означають стрижневу проблему івашкевичевої творчості, проблему, що знайшла свою ємну форму виразу й у «*Dziennikach*» письменника. Треба зазначити, що в цитованому щоденниковому записі від 14 вересня 1919 р. крапка в кінці речень за своєю функцією не є звичайним розділовим знаком. Граматично вона виглядає помилкою, але саме ця помилка є смислотворчим чинником, котрий передає складний психологічний дворівневий психологічний стан людини-письменника: крик душі на рівні почуттів і тверезість запитання на інтелектуальному рівні, що спрямовується на пошук відповіді. І це доцільно враховувати, аналізуючи тексти «*Dzienników*».

За своєю фрагментарною структурою «*Dzienniki (1911–1955)*». Івашкевича по горизонталі охоплюють той історичний час, коли людство, Польща і він особисто переживали катаклізми світового масштабу, котрі випробовували всіх і вся в різних вимірах, впливаючи на світоглядні концепції, на переоцінку моральних цінностей, на вчинки множини й окремої людини та в решті решт – на існування й долю загалом не лише тих чи інших особистостей, а й народів, поставивши в новому аспекті вічне питання «Бути чи не бути» і, що немаловажно, «як бути». І все це віддзеркалено у «*Dziennikach*» Івашкевича. Проте в них він як автор / наратор не просто свідок-хронікер подій: його думка простягалася не тільки в одному горизонтальному напрямку, а й по епохальній вертикалі,

коли письменник звертався до минулих часів, або замислювався над наслідками цих подій для людини в майбутньому, що часто приховувалося в підтексті і виражалося через сугестивність. Так, 17 вересня 1939 р. записано: «Rosja przestała granicę. Panie, zmiłuj się nad nami» [1, с. 160]. (Росія перейшла границю. Боже, змилуйся над нами). А 27 вересня 1939 р. запис фіксував патріотичний настрій нескорених духом людей: «Dziś modłono się w kaplicy, znowu o wyzwolenie ojczyzny» [1, с. 160]. (Сьогодні молилися в каплиці, знов про визволення батьківщини).

Зосередившись на цьому реченні, треба зазначити, що у часовому вимірі слово «znowu» – багатозначне, воно, по-перше, говорило, що за волю рідної землі молилися їй в попередні дні вересня 1939; по-друге, воно свідчило про гостре переживання втрати її незалежності, так важко здобутої в багаторічній боротьбі польського народу. Можна припустити, що в пам'яті письменника промайнули події листопадового повстання 1833 і січневого 1863 рр. У всякому разі слово «znowu» нагадує про це й реципієнтові. Не виключено, що думалось – і не лише Івашкевичу – про ті неминучі нові жертви, які польський народ «znowu» понесе на вітвар своєї свободи, про численних жертвних героїв, серед котрих у 1944 р. опиниться і добре ним знаний молодий поет Бачинський. Водночас Івашкевич – голова родини і батько – не міг не дбати й про її безпеку. І як й тисячі поляків – про це детально йшлося у «Dzienniku» 1939 р. 3. Налковської – намагався безуспішно відвезти рідних подалі від війни, тому мусили вертати назад, оскільки тикати не було куди: «Mamę wrazenie, że Niemiec następuje nam na pięty» [1, с. 148] («Маємо враження, що німець наступає нам на п'яти»). Війна була навкруги й її кільце звужувалося з надзвичайною швидкістю:

«Zdecydowaliśmy na jutro nasz wyjazd i najprzód powrót w płockie do Kuzikowskiego, potem do nas. Bóg raczy wiedzieć, czy dobrze czynimy. Tyle nierozsądnych decyzji pobieraliśmy już w tym czasie, że i ta może się okazać zgubna. Dzieci...» [1, с. 161].

«Вирішили на ранок наш виїзд і спочатку повернення в плоцьке до Кузіковського, потім до нас. Бог знає, чи добре чинимо. Стільки незрозумілих рішень приймали в цим часі, що і це може виявитися згубним. Діти...»

Аналізуючи цей фрагмент, можна зробити умовивід, що в ньому зафіксовано лише суто біографічний факт і суто особисті переживання і тривоги. Але це не зовсім так. Якщо запис розглядати у широкому контексті діаріюшів того часу, то стане очевидним: такого роду почуття – навіть певної безпорадності – були властиві цілому народу, психологічний стан котрого можна особливо гостро відчувати, якщо згадати картину Франциска Гойї «Битва титанів». А фраза «Діти...», що завершена мовчанням, прихованим за три крапки, говорить про все більш красномовно, ніж всі слова. Без будь-якого сумніву проявилася, що для Польщі «znowu» наступила чергова в її історії трагічна й героїчна епоха. Як своєрідне її передчуття зворотним читанням сприймається повернення думки письменника в самий канун війни до XIX ст. І тут важливо наголосити, що Івашкевич бачив історичні епохи межі XIX–початку XX ст. і першої половини XX ст., зокрема, зв'язок між ними та специфіку їхнього прояву в Європі та в Польщі не тільки в подіях, а головним чином в її ключових постатях, в котрих найбільш яскраво виразився народний характер і його ментальність. І тут Івашкевич наполягав на відповідальності митця, що вирішив у документальний спосіб відтворити образ видатної людини. Про це яскраво свідчить запис розмови Івашкевича з поетом Яном Лехонем від 12 серпня 1939 р. Йшлося про постать композитора Шимановського:

<p>«Powiedział mi parę rzeczy o Karolu Szymanowskim, może nawet prawdziwych, ale tak jednostronnych, że zupełnie wypaczających obraz tego nadzwyczajnego człowieka» [1, с. 126].</p>	<p>«Розповів мені пару речей про Кароля Шимановського, може навіть правдивих, але таких одностронних, що повністю викривляє образ цієї надзвичайної людини». (Тут і далі переклад мій. – Л. О.)</p>
--	---

Запис свідчить про те, що однобічність підходу до людини здатна знецінювати і ту крихту правдивості, що міститься в такого роду замальовках тієї чи іншої постаті. Але шкідливі наслідки від цього, на переконання Івашкевича, більш вагомі, тому що у визначній особистості постає сама епоха, у яку ця особистість жила, діяла і діями своїми впливала на всіх і вся: на світогляд, безпосередньо на сам Дух волелюбного народу та його вчинки:

«Jeżeli on (Lechoń. – L. O.) zechce w ten sposób interpretować całą naszą epokę, będzie to straszne jej zubożenie. Bo przecież postać, filozofia, pisarstwo Szymanowskiego – mniej w nim cenię muzyka – to jest związanе naszej epoki z tym pogardzanym dziewiętnastym wiekiem, na którego początku i na końcu, jak u bram wejściowej i wyjściowej, stoją Goethe i Nietzsche, ci dwaj ukochani Szymanowskiego autorzy» [1, с. 127].

«Якщо він (Лехонь. – Л. О.) захоче у такий спосіб інтерпретувати нашу епоху, то станеться страшне її збіднення. Все ж таки постать, філософія, писарство Шимановського – менш в ньому ціную музиканта – це є зв'язок нашої епохи з тим зневаженим дев'ятнадцятим століттям, на початку і кінці котрого, як у брам входу і виходу, стоять Гете і Ніцше, ці улюблені Шимановським автори».

Наголошуючи на відповідальності того, хто свідчить, акцентуючи потребу всебічного підходу до людини при створенні її образу, Івашкевич не нехтував і психоаналізом, спираючись на його засади, крупними мазками створив монументальну постать Шимановського на тлі гордої епохи межі ХІХ–ХХ ст., котра, переступивши цю межу, рішуче ввійшла в нові часи польської історії – міжвоєнне двадцятиліття. Реагуючи на слова Лехоня на адресу Шимановського: «...się “kochał” dużo», – Івашкевич привернув увагу на значущість еротизму у формуванні високого Духу цієї видатної постаті, певною мірою – свідомо чи несвідомо – перегукуючись із Шелером, котрий вважав, що Духові надають сили інстинкти, бажання:

«... ten erotyzm, zasadniczy element natury Karola, był jednak sublimowany do takich szczytów, przyczynił się do wznoszenia jego “ducha” na zupełnie zenity ludzkich osiągnięć przetwarzał się jak u Platona w głęboką, istotną i prawdziwą, bo z najgłębszych pokładów istoty ludzkiej płynącą, filozofię. Tego nie można interpretować tak płytko, tak po warszawsku, jak to czyni Lechoń» [1, с. 126–127].

«...той еротизм, засадничий елемент природи Кароля, був однак сублимований до таких вершин, сприяв піднесенню його “духу”, досягаючи самісінького зеніту людськості, перетворювався, як у Платона, у глибоку, істотну і правдиву, бо витікав з найглибших основ людської істоти, філософію. Цього не можна інтерпретувати так дріб'язково, як то чинить Лехонь».

Вступаючи у внутрішній діалог / діатрибу з Лехонем, у своїх роздумах, стисло передаючи зміст бесіди з ним і враження від лехонівських

зображень польського композитора, в котрому Івашкевич високо оцінював і письменника, і філософа, він подумки звертається до діатриби часів Платона з метою, щоб яскравіше уявити і усвідомити духовну велич Шимановського і силу його впливу на окремих людей та суспільства загалом. Перекинутий, завдяки згадуванню особистості Платона, інтертекстуальний міст від XIX–XX ст. до античних часів, стає тим смислотвірчим чинником, котрий дає Івашкевичу всі підстави вважати Шимановського певним еталоном для визначення вагомості творчої особистості для нації. Так, характеризуючи велич Тувіма в її специфічному вияві, Івашкевич між іншим зауважує: «Oczywiście daleko mu do Szymanowskiego, ale jest to wielkość zupełnie innego gatunku, przede wszystkim wielkość szlachetności, dobroci, czystości» [1, с. 127]. («Очевидно далеко йому до Шимановського, але це велич цілковито іншого ґатунку, передусім шляхетності, доброти, чистоти»).

Ефект надзвичайної яскравості вираження моральної високості Тувіма досягається завдяки двом прийомам – очуднення і кризового хронотопу – *nagle* (!):

«...ja zobaczyłem go w innym, nie mieszczańskim otoczeniu, na tle gór, i uderzyła mnie nagle cała niesamowitość tego zjawiska. Niewątpliwie są w tym człowieku promieniejące, wprost uderzające cechy wielkości» [1, с. 126–127].	«... я побачив його в іншому, не міщанському оточенні, на тлі гір, і охопила мене раптом незвичайність того явища. Несумнівне в цьому чоловікові випромінювалося, просто вражаючі риси величі».
---	---

Тут варто привернути увагу на те, що, створюючи образ Тувіма, Івашкевич змальовує живописну картину: він розташовує постать поета на фоні гір, котрі, дивним чином, не змаліли його величі, а навпаки – підкреслили її: *wielkość – na tle gór*:

«Właśnie w tym górskim otoczeniu wydał się jakby ulany z powietrza górskiego, czysty i przejrzysty, choć nieskomplikowany. Człowiek, dla którego istnieje jedyne zagadnienie: poezja <...> ... może nie bardzo zostaną wiersze Tuwima, to zostanie wspomnienie człowieka niezwykle przejrzystego» [1, с. 127]	«Саме в тому гірському оточенні здавалося начебто улани з повітря гірського. Чисті і прозорі, хоча прості. Людина, для якої існує єдина проблема: поезія. <...> ...якщо можливо не дуже залишиться віршів Тувіма, то залишиться згадка про людину незвичайно чисту»
---	---

У композиції цього фрагменту щоденникового запису Івашкевич, представляючи Тувіма рівнозначним великим горам, невільно викликає в пам'яті реципієнта широку гірську панораму з роману Стефана Жеромського «Роріоґу» [4, с. 9]. І, вірогідно, не випадково Жеромський, котрого Івашкевич знав особисто, глибоко запав в івашкевичеву у душу, де нескінченно бриніли відлуння мотивів великого польського митця. Певним доказом правомірності цього твердження слугує свідчення самого Івашкевича, який 21 листопада 1942 р., створюючи зворушливий портрет Жеромського-людини [1, с. 212–213], писав: «Ze wszystkich pisarzy starszego pokolenia emocjonalny, serdeczny stosunek łączył mnie tylko z Żeromskim» [1, с. 212] («Зі всіх письменників старшого покоління емоційний, сердечний стосунок пов'язував мене тільки з Жеромським»). Про Жеромського Івашкевич не забуває згадати навіть тоді, коли змальовує портрет літературного критика Еміля Брайтера (1886–1942) – оптиміста, котрий вселяв надію іншим [1, с. 205–207], котрий, рятуючи від смерті Тувіма і Гридзевського (Mieczesława Grydzewskiego. – Л. О.), відправляючи їх в еміграцію автомобілем, де було місце і для нього, сам залишився в Польщі, відповівши на запрошення дещо грубуватими словами, позбавленими будь-якого пафосу: «Tu się ułęgłem i tutaj zdechnę» [1, с. 206] («Тут вилупився і тут здохну»), – і був розстріляний німецькими окупантами 22 червня 1943 р.

Проте при виконанні портрета Тувіма той же самий прийом виконував різні завдання: у Жеромського гори складали величний образ Батьківщини, який так захоплював Рафала, що він відчув глибинний зв'язок з нею, хоча безпосередньо про це не говорить; у Івашкевича в такий спосіб передається велич постаті польського поета. Але треба зауважити, що зіставлення обох прийомів, з'ясування їхніх різноманітних зображально-виражальних можливостей, які вони дають художнику, – це не формальний теоретичний акт: в його процесі поглиблюється розуміння думки Івашкевича, що Тувім нерозривно пов'язаний із Польщею насамперед – говорячи словами Горького – як Людина з великої літери, що саме тим він залишиться для неї особливо значущим і в майбутньому. Розмірковуючи над подальшою роллю Тувіма – людини і поета, письменник зауважував наступне:

<p>«Zabawne, że i w Szymanowskim, i w Tuwimie widzę przede wszystkim człowieka, potem dopiero twórcę. To samo i w Witkacym... Czyżby to było najważniejsze, jaki kto jest? Może twórczość można uważać tylko za rodzaj reklamy, rodzaj hałasu wokoło człowieka, środek do poznania wybitnego charakteru? Twórczość więdnie i opada, wspaniały triumph nad czasem» [1, c. 127]</p>	<p>«Забавно, що і в Шимановському, і в Тувімі бачу насамперед людину, тільки потім творця. Теж саме і у Віткації. Начебто це найважливіше, яким хто є? Може, творчість можна вважати тільки за вид реклами, вид розголосу навколо людини, спосіб для пізнання видатного характеру? Творчість в'яне і опадає, чудовий триумф над часом».</p>
---	---

Очевидно, що для Івашкевича в дилемі: «людина – творчість» найважливішим є людина, її людяність. Ось чому, повертаючись весною 1942 р. до постаті Шимановського-композитора, він з сумом нотує, що музика його затіняє Шимановського живого, що забувається те, чим був він поза музикою [1, с. 189].

Ця особливість концепції людини в Івашкевича, вираженої не лише в «Dziennikach (1911–1955)», а й в інших жанрах, зокрема в романі «Chwała i Sława», полягає в тому, що об'єктом його пильної уваги стає художник – поет або музикант, або то і то разом, – будь то фікційний герой (композитор Едгар) чи реальна історична постать (композитор і поет Шимановський). Але завжди з акцентом на те, ким цей митець був як людина. Іншими словами, людина, що моделює дійсність у слові та в звуках. «Dzienniki (1911–1955)», взяті в контексті роману-епопеї «Sława i chwała», доповнюють і урізноманітнюють сприйняття постаті романного героя – композитора Едгара, його переживання, викликані роздумами про значущість музики для народу, потребу, залишаючись особистістю, жити з ним одним диханням. І в цьому проявлялася його висока людяність. Сторінки роману, присвячені едгаровим думкам – особливо в розділі «Kwartet d-moll», – відтіняються, з одного боку, постаттю Шимановського [див. нотатки про концерт композитора у «Dzienniku» від 30. 03. 1942], а з другого – літнім Ігорем Стравінським, талант котрого, на думку Івашкевича, згасав, тому що він був відірваний від рідної землі [1, с. 350].

Музика – і Батьківщина, їхній нерозривний зв'язок ставали для Івашкевича ключовим моментом у пізнанні людини. Не випадково з глибокою проникливістю в сутність потаємного концерту, при-

свяченого річниці по смерті Шимановського, де виконувалися його музичні твори, письменник згадує давніх християн. У цьому він бачив свідчення про впевненість: в людині переможуть гуманістичні начала, її прагнення то свободи і повнокровного життя.

Vitalism Жеромського [Див.: 2, с. 318–323]], Тувіма, Івашкевича, Брайтера, юного Боровського, який на початку свого поетичного шляху належав до *esencjastów*, тих, «...*którzy... chcieli, mimo wszystko, ocalić prawo do młodości, radości, szczęścia*» [3, с. 14]. (...«котрі... хотіли поза все зберегти право на молодість, радість, щастя»), був актом екзистенції, актом, що утверджував волю до життя в умовах пануючої загрози смерті, до збереження своєї національної ідентичності й культури. Підпільне навчання у школах та університетах, концерти, літературні диспути на конспіративних квартирах – все це було виявом непокори й незламності духу.

Отже, виступаючи проти односторонності в портретуванні, Івашкевич тим самим обґрунтовував важливі методологічні засади, серед яких особливу роль відіграло порушення проблеми людини в людині.

У цьому сенсі за своєю методологічною вагомістю виходять за межі конкретного випадку зауваження Івашкевича, що з часом Шимановський перетвориться у свідомості майбутніх поколінь у постать міфологізовану, а це розцінювалося письменником як велика втрата. Він бачив у Шимановському високий прояв людяності – якостей, що є загальнозначущими, але бажав, щоб їх пам'ятали в індивідуальному прояві.

Література

Iwaszkiewicz Jar. *Dzienniki (1911–1955)* / Jarosław Iwaszkiewicz. – Warszawa : Czytelnik, 2008. – 575 s.

Markiewicz H. *Prus i Żeromski* / Henryk Markiewicz. – Warszawa : PIW, 1964. – 597 s.

Szczęna Just. *Tadeusz Borowski-poeta* / Justyna Szczęna. – Poznań : Instytut filologii Polskiej UAM, 2000. – 229 s.

Żeromski S. *Popioły* / Stefan Żeromski. – Warszawa : Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1986. – 950 s.